

*Станіслав Дмитрович Гусарев,
начальник кафедри теорії
держави та права Національної
академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор*

ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД У СТРУКТУРІ МЕТОДОЛОГІЇ СУЧАСНОГО ПРАВОЗНАВСТВА

Сучасна методологія правознавства містить у своєму арсеналі значну кількість пізнавальних засобів, серед яких виокремлюються два найбільш поширених та вживаних методологічних підходи – позитивістський та природно-правовий, які відбивають як структуру методології, так і сутність методологічної дискусії, що має місце у працях представників загальнотеоретичного правознавства. В теорії права чітко виокремлюються три групи авторів за порядком вирішення цього спору. До першої входять прихильники природно-правової школи, до другої представники позитивізму, а до третьої ті, хто відстоює плюралізм методологічних підходів, обумовлений самою багатогранною природою явища права. Проте, серед всіх інших методологічних підходів, що має важливе значення для пояснення правових явищ через призму обумовленості їх діяльністю людини, є такий, що заслуговує на особливу увагу з точки зору додаткового осмислення його пізнавальних можливостей та сфери застосування. Саме цей фактор і обумовив актуальність обраної теми.

У зв'язку з цим метою статті є характеристика сутності принципу діяльності, який складає основу діяльнісного підходу та визначення співвідношення діяльнісного підходу з іншими методологічними підходами у структурі сучасного правознавства.

Для реалізації поставленої мети послідовно будуть вирішені наступні завдання: характеристика генезису теорії діяльності, обумовленості діяльнісного підходу регулятивним призначенням права, його спрямованістю на поведінку соціальних суб'єктів, висвітлення термінологічного інструментарію діяльнісного підходу, обґрунтування висновку щодо можливостей його застосування явищ динамічного та статичного походження.

У якості методологічної основи статті обрано методи порівняння, історизму, а також найбільш важливі положення теорії соціальної діяльності, використання яких дозволило сформулювати висновок щодо меж застосування діяльнісного підходу.

Діяльність як предмет дослідження потрапила до сфери наукового інтересу лише у XVIII ст. завдяки представникам німецької класичної філософії, де діяльність розглядалась як спонтанна активність свідомості.

Пізніше, у працях К. Маркса отримала свій розвиток концепція трудової діяльності, її структури, співвідношення з метою тощо [4, с. 189]. Однак, концептуальні засади, що містилися у роботах І. Канта, Г. Гегеля, К. Маркса, Ф. Енгельса, М. Вебера, ще не дозволяли стверджувати про можливість формування цілісної теорії діяльності. Необхідні були додаткові фундаментальні дослідження.

Одним із важливих етапів наукового осмислення категорії діяльності став період 1927–1930 рр. (праці Л. Виготського) та 1935-1940 рр. (наукові пошуки А. Леонтьєва та групи харківських вчених). Саме в цей період було сформульовано всі головні тези майбутньої теорії діяльності: про її цілеспрямованість, предметність, склад та побудову, практичний та теоретичний рівень, ідеї щодо ієрархії діяльностей, провідного типу діяльності тощо.

Пізніше у 70-х, 90-х рр. XX ст. також відбувалися наукові сплески зацікавленості проблематикою діяльності, де особливої уваги заслуговують представники психологічної науки, а також філософії та соціології.

Спостерігається тенденція підвищення уваги дослідників до методологічного принципу діяльності, завдяки чому сформувалося поняття «діяльнісного підходу», сконструйованого на постулатах «теорії діяльності», в межах якого увага акцентується на ролі діяльності як на пояснюючому факторі (принципі) у дослідженні феномена безпосередньо людини та окремих сфер її соціального життя (активності). Як зазначили відомі родоначальники «теорії діяльності», «... уявляється, що остання обставина надає діяльнісній парадигмі особливу цінність та евристичність і дозволяє говорити про неї як про теорію, що постійно розвивається, потенціальні можливості якої у майбутньому перевищують її минулі досягнення» [2, с. 4].

Поряд із такими універсалістськими поглядами є більш стримані, консервативні, що ставлять силу діяльності залежно від обмеженості її предметного поля. Суть цих поглядів полягає в тому, що існують також і позадіяльнісні сфери буття людини, а тому не можна категорію діяльності перетворювати в абсолютну субстанцію, що є одним із виявів тенденції антропоцентризму (людина посідає вершину Всесвіту).

З 70-х рр. XX ст. проблематика діяльності визначена і в працях з юриспруденції. Це, безперечно, порушило проблему адаптації діяльнісного підходу до вивчення сфери правової діяльності. Однак, остаточно цю проблему не було розв'язано на теоретичному рівні, а спеціальних досліджень у цьому напрямі не проводилося.

Своєю актуалізацією у сфері наукових досліджень категорія «діяльність» має завдячити досягненням соціальної філософії, іншим чинникам, що сприяли актуалізації та поширенню положень західної праксеології, а також поширенню синергетичних, біхевіористських тенденцій у наукових дослідженнях. Серед всіх категорій, що становлять каркас соціальної філософії, категорія діяльності знаходиться у розряді перших поряд із такими важливими категоріями, як людина, цивілізація, суспільство, суспільно-економічна формація, суспільні відносини тощо.

Нині діяльнісний підхід широко використовується у різних галузях знань про суспільство, дозволяючи виявляти тенденції, загальні закономірності або особливості здійснення певного виду соціальної діяльності, охарактеризувати детермінанти соціального розвитку, поставити першочергові дослідницькі завдання. Однак, слід звернути увагу і на той факт, що у всіх випадках використання даної методики перед дослідником постають завдання її методичного пристосування відповідно до сфери життєдіяльності суспільства та особливостей предмета.

Привертає увагу той факт, що частина авторів у своїх дослідженнях пишуть про поведінку, інші про діяльність, як про самостійні предмети дослідження. Окремі автори ототожнюють зазначені поняття. Так, наприклад, окремо можна назвати праці діяльнісного спрямування (І. Кальной, В. Дмитренко, Б. Ломов, А. Леонтьєв, Т. Пцоловський, К. Момджян, Л. Ніколов, І. Бебешкіна) та поведінкового змісту (В. Кудрявцев, М. Малеїн, Е. Нурпеісов, В. Оксамитний, Н. Щербакова).

У монографічних дослідженнях учені юристи, психологи, філософи тощо чітко проводять розмежування між поняттями «поведінка» та «діяльність». Однак, конкретного розмежування між двома зазначеними підходами (діяльнісний та поведінковий) у науковій літературі з питань методології не існує.

При цьому, в окремих працях, що ми відносимо до методики діяльнісного підходу, вживається термін «принцип діяльності», що, у свою чергу, ставить певну методологічну та термінологічну проблему.

Водночас стає можливим на підставі узагальнення теоретичного матеріалу дійти висновку стосовно характеристики методологічного принципу діяльності.

Принцип діяльності використовується в методології суспільних наук, а його суть пояснюється зумовленістю соціальних явищ фактором існування людської діяльності, яка є детермінантом існування такої субстанціональної системи, як суспільство.

Отже, виходячи із змісту принципу діяльності, дослідження динамічних аспектів соціальних явищ повинно пов'язуватися з фактом існування людської діяльності.

У правознавстві принцип діяльності використовується досить широко, що зумовлено соціальною природою та функціональною роллю права, цілеспрямованою діяльністю соціальних суб'єктів, які виступають у правознавстві як суб'єкти права або суб'єкти правових відносин тощо.

Так, наприклад, дослідження держави, її окремих форм пов'язуються з її функціонуванням, розвитком, режимом здійснення влади, де здійснення людської діяльності є першоосновою будь-якого динамізму. Якщо йдеться про історико-правові дослідження, то вивчення державності в ретроспективі взагалі не уявляється без детального аналізу діяльності конкретних людей, їх громадських, політичних об'єднань, взаємодії людських формувань, політичного правління або творчості окремих діячів, правителів тощо. Принцип діяльності, як провідна ідея, методологічна установка, вимагає від нас відшукувати причинні зв'язки між подіями в суспільстві через їх детермінацію предметної діяльності членів суспільства.

Саме ця ідея (принцип) обумовленості правових явищ предметною цілеспрямованою діяльністю людини і є тим прагматом, що дозволяє теорію наблизити до практики, надати їй рис дієвості та прикладного характеру.

Уявляється можливим сформулювати тезу, що діяльнісний підхід обумовлений діяльною сутністю права. Тобто, саме явище право зумовлює необхідність та можливість застосування

принципу діяльності для пізнання його сутності, яка проявляється у різноманітних формах його існування, обумовлених діяльністю людини.

Предмет дослідження обумовлює метод, але при цьому виникає запитання: право – це статичне явище, чи динамічне? Якщо динамічне, то стає зрозумілим, чому нами пропонується діяльнісний підхід. Але якщо право – явище статичне, то як узгодити з цим постулатом діяльнісну парадигму?

Сутність принципу діяльності передбачає пояснення правового явища у нерозривній єдності з діяльністю людини. Ця ідея залишається ефективною і у випадку розгляду статичного аспекту існування права.

Наприклад, при дослідженні правового статусу особи основними питаннями є питання обсягу прав, обов'язків, наявності гарантій, видова класифікація статусу тощо. Але якщо переводити розмову про статус особи у практичне русло, то у порядку денному виникають додатково питання реальності здійснення прав, свобод, обов'язків, наявності правових та інших механізмів захисту суб'єктивного права, дієвість яких обумовлює реальність проголошених у законодавстві можливостей поведінки суб'єкта. Таким чином, вивчення реальності правового статусу необхідно здійснювати за допомогою аналізу фактичної поведінки суб'єкта, в якій відтворюються гарантовані державою та суспільством моделі поведінки.

Правові відносини у своїй конструкції містять зміст, суб'єкт та об'єкт. Зміст розглядається у двох площинах – фактичній та юридичній. При цьому, якщо юридичний зміст обумовлюється змістом правової норми, то фактичний характеризується виключно за допомогою аналізу діяльності суб'єкта правовідносин. Лише такий підхід дає уявлення про стан правопорядку, про узгодженість прав та обов'язків, їх відповідність потребам та інтересам суспільства.

Аналіз правової культури суспільства, правової свідомості людини, соціальної групи – не здійснюється без включення до методології дослідження діяльнісного компоненту. Культура включає елементи статичного та динамічного характеру, але про культуру можна судити лише через призму її зовнішнього прояву. Глибоке знання та розуміння права ще не свідчить про високий рівень правової культури. Лише наявність факту правомірної поведінки свідчить про наявність у суб'єкта відповідних правових знань, навичок та вмінь щодо здійснення права, сприйняття або заперечення його настання.

Поза зовнішніми формами життєдіяльності людини існує її внутрішній світ – правові емоції, почуття, система правових цінностей, уявлення про справедливе та несправедливе, переконання щодо права бажаного та існуючого. Але в даному аспекті діяльнісний підхід дозволяє не підмінити внутрішнє зовнішнім (діяльнісним, поведінковим), а поставити їх у певну залежність, в якій діяльність суб'єкта дозволяє пояснити інше правове явище, яким обумовлена.

Питання законності та правопорядку – також пояснюються та аналізуються на підставі вивчення не тільки змісту нормативних приписів, а й з урахуванням статистичних даних криміногенної ситуації, де за основу беруться кількісно-якісні показники людської поведінки, що знаходяться у сфері правового впливу. Аналіз діяльності людини дозволяє також охарактеризувати стан дієвості законодавства.

Загалом, слід звернути увагу на те, що право, яке сприймається сучасною юридичною наукою як цілісне та багатогранне явище, ототожнюється з мірою свободи та справедливості, що знаходить свій вираз у системі загальнообов'язкових формально визначених правил поведінки, а, отже, своїм основним функціональним призначенням має регулювання поведінки соціальних суб'єктів. Це дозволяє зробити висновок про те, що функціональна регулятивність права може бути охарактеризована за допомогою такого пояснюючого фактору, як діяльність його адресатів – тобто суб'єктів права.

Але, що саме характеризувати у діяльності людини, які риси, елементи можуть стати корисними та значущими при її висвітленні як пояснюючого фактора?

Одним із центральних аспектів у характеристиці певного виду соціальної діяльності є визначення елементного складу її внутрішньої будови. Але структурна характеристика має свої особливості, залежно від того, що розуміти під структурою.

У процесі дослідження сфери правової роботи з використанням принципу діяльності або діяльнісного підходу доцільним є питання не тільки про принципи, типологію, ефективність діяльності, а й про алгоритм, внутрішню логічну схему діяльності.

У дослідженнях структури діяльності серед інших найбільшого успіху досягли представники психології, які пропонують проводити аналіз через суб'єктивний розріз, який хоча й висвітлюється у сучасних психологічних концепціях по-різному, але разом із тим має ряд загаль-

них характеристик. Як складові діяльності більшість вчених визнають такі: мотив, ціль, планування діяльності, переробка поточної інформації, оперативний образ (та концептуальна модель), прийняття рішень, дії, перевірка результатів, корекції дій [3, с. 216].

Подібний спосіб дослідження сфери права також може бути використаний, але за умов, якщо об'єктом пізнання буде особа юриста, його професійно-психологічні якості, алгоритми професійного мислення, інтелектуальної діяльності, де, відповідно, діяльнісний підхід дозволяє розкрити властивості суб'єкта правової сфери, її суб'єктивний план.

На відміну від досліджень, які проводилися вітчизняними авторами, представники західної науки говорили загалом не про структуру діяльності, а про структуру поведінки. Таке становище пояснюється, насамперед, поширенням ідей відомих американських психологів та домінуванням протягом десятиліть такого напрямку американської психології, як біхевіоризм [6 с. 101-102], згідно з положеннями якого людина, її поведінка вивчалися не на підставі філософії позитивізму. Однак, у працях зазначених авторів превалює суто психологічний аналіз поведінки, структуру якої вони пов'язували із плануванням. Тому в межах вивчення методики діяльнісного підходу цей аспект може бути використаний лише як доповнюючий компонент при висвітленні внутрішньої сторони діяльності [5].

Серед філософсько-соціологічних досліджень привертають до себе увагу праці авторів, де з використанням об'єктивно-соціологічного підходу структура діяльності особи може бути розглянута через загальну структуру суспільної діяльності. Так, наприклад, у вітчизняній літературі йдеться про те, що у структурі діяльності особи присутні всі структурні компоненти суспільної діяльності, які проявляються у певній формі прояву активності. В результаті такого уявлення структура індивідуальної діяльності нагадує свого роду ансамбль різних типів діяльності суспільної [1, с. 62-89].

Але не менш важливим і корисним для методології нашого дослідження є висновок автора цитованої праці, що структура індивідуальної діяльності є похідною від структури суспільної діяльності, стосовно якої не вироблено єдиних критеріїв структурування. Таких критеріїв може бути безліч, тому під час теоретичної побудови структури необхідно чітко уявляти ціль та методологічне призначення структури у подальшому науковому дослідженні. При цьому, навряд чи можна сконструювати єдино правильну структурну модель діяльності. Коректні та правомірні структури діяльності, утворені на одному рівні абстрагування, можуть виявитися недостатніми на іншому рівні для розв'язання інших теоретичних завдань [1, с. 64].

Отже, на підставі узагальнення основних джерел, присвячених проблемі діяльності та методології її дослідження, є можливим сформулювати визначення до базових категорій.

Метод (принцип) діяльності – методологічна установка, прийом, суть якого полягає у визнанні людської діяльності як детермінанта існування суспільства. Дозволяє будувати наукові прогнози, висувати гіпотези стосовно причинних зв'язків між подіями або явищами суспільного життя через призму їх обумовленості предметною діяльністю членів суспільства.

Діяльнісний підхід – гармонійна сукупність установок, прийомів, ансамбль методів, серед яких метод діяльності вважається провідним, а інші стосовно нього виконують обслуговуючу роль. Цей підхід дозволяє сконцентрувати увагу дослідника не тільки на проблемі власне діяльності, а й на інших явищах, у співвідношенні або взаємодії з якими знаходиться діяльність.

Беручи до уваги висловлювання застережливого характеру, слід констатувати досить широкі можливості застосування категорії «діяльність» як пояснюючий принцип або метод пізнання у сфері правових досліджень. Це можуть бути дослідження, присвячені вивченню окремо взятої особи, колективу осіб, стану взаємодії служб, підрозділів, установ, а також питання, пов'язані з функціонуванням соціально-правового інституту, галузі правових робіт, якості нормативної бази діяльності, проблемам реалізації права, забезпечення режиму законності тощо. При цьому не обов'язково, щоб предметом вивчення було явище динамічного походження. Головною рисою метода діяльності є можливість пізнання явища правової дійсності через призму включення до умов його існування фактора людської діяльності.

Спираючись на здобутки психології, соціології, із використанням принципу діяльності, предметом пізнання може виступати, наприклад, і правова свідомість особи, але в аспекті її аплікації на предметну діяльність людини шляхом аналізу окремих актів поведінки, зумовлених тією чи іншою життєвою ситуацією.

Діяльнісний підхід у правових дослідженнях може бути також застосований до явищ такого класу, як механізм, апарат держави, реалізація права, законність, правові відносини, правова система, правоохоронна діяльність держави, дія норми права. На відміну від методу, діяльнісний

підхід дозволяє ставити та розв'язувати більш складні науково-пізнавальні завдання, що підтверджується розширенням його пізнавального інструментарію.

Список літератури:

1. *Бекешкина И. Э.* Структура личности (методологический анализ) / И. Э. Бекешкина. – К.: Наукова думка, 1986. – 130 с.
2. *Деятельный* подход в психологии: проблемы и перспективы: [сб. науч. тр.] / [под ред. В. В. Давыдова и Д. А. Леонтьева]. – М.: Изд-во АН СССР, 1990. – 180 с.
3. *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 445 с.
4. *Маркс К.* Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1972. – Т. 23. – С. 188-189.
5. *Милль Дж. С.* Система логики силлогистической и индуктивной / Дж. С. Милль. – М.: Изд-во Г. А. Лемана, 1914. – 880 с.
6. *Словник* іншомовних слів. – К.: ГРУРЕ АН УРСР, 1975. – 775 с.

Гусарев С. Д. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства

У статті висвітлюються питання становлення діяльнісного підходу, заснованого на поясненні соціальних явищ фактором людської поведінки.

Ключові слова: діяльність, поведінка, метод діяльності, принцип діяльності, діяльнісний підхід.

Гусарев С. Д. Деятельностный подход в структуре методологии современного правоведения

В статье освещаются вопросы становления деятельностного подхода, основанного на объяснении социальных явлений фактором человеческой деятельности.

Ключевые слова: деятельность, метод деятельности, принцип деятельности, деятельностный подход.

Gusarev S. Active approach is in the structure of methodology of modern jurisprudence

In the article are illuminated the questions of becoming of the active approach based on explanation of the social phenomena by the factor of human activity.

Key words: activity, method of activity, principle of activity, active approach.